

АГОРА

(паидеиа - παιδεία и политичка врлина – πολιτική αρετή)

(Paideia – παιδεία and a political virtue - πολιτική αρετή)

Summary: *A liberal democrat is a type of person with whom the masters of the modern world meant to accomplish long time desired freedom and welfare. If they are sincere, we have to ascertain that their expactations did not fulfill. Ideas of freedom, equality and justice, on whose bases democratic society and state had been built from long time ago, suffered many changes, so today we do not know what they actually mean. They have appeared topics of countless discussions, not once has the world been bathed in blood in the name of them, but have we aproached the goal for a single step? In the name of democracy and human rights, the powerful West creates „unipolar world“ despite the fact that God created it wit at least two sides (with growing-stronger East, and poor South).*

Diogenes used to search for a „man“ in Athens with a lantern during day, isnt't he an eternal paradigm of hopeless quest? Democracy, apart from its middle level (state) has a basic one – a man, and a higher one, general – cosmopolis, the world community. A community cannot be built on self-will, without political virtue, without a citizen, there is no city (polis – πολις), nor democracy.

Key words: *democracy, equality, freedom, justice, law, citizen, virtue, personality.*

Сажетак: *Либерални демократа је тип личности са којим су господари савременог света наумили да остваре давно жуђену слободу и благостање. Ако су били искрени, морамо утврдити да су се њихове наде изјаловиле. Идеје слободе, једнакости и правде на којима је од давнина грађено демократско друштво и држава су прошле кроз бројне мене тако да данас заправо и не знамо шта оне значе. О њима су написане небројене расправе, у њихово име свет је не једном заливен крвљу, али да ли смо и за корак ближи циљу? Моћни Запад у име демократије и људских права ствара «једнополарни свет» упркос томе што га је Бог створио са бар две стране (ту је и све јачи Исток, ако не и сиромашни Југ).*

Диоген је са фењером у руци у сред бела дана по Атини тражио «човека», није ли он вечна парадигма безнадежног трагања? Демократија поред своје

средње равни (држава) има и основну – човек и вишу, општу – космополис, светска заједница. Заједница се не може градити на самовољи; без политичке врлине, без грађанина нема града (полис – полис) ни демократије.

Кључне речи: демократија, једнакост, слобода, правда, закон, грађанин, врлина, личност.

У лавиринтима историје

Демократија се данас означава као поредак владавине: - сиромашних и маргиналних, - у ком народ непосредно управља собом, - заснован на једнаким могућностима и личним способностима, - социјалне заштите и прерасподеле у корист слабијих, - заснован на начелу већине, - који штити интересе и права мањина контролом над већином, - изабраних народних представника; разлике иду дотле да је демократија „‘можда најбесмисленија реч у свету јавних послова’“¹.

Либерална демократија је заснована на протестантској идеји слободе, социјална даје првенство идеји друштвене једнакости. Цели свет, а с њим и наша цивилизација се налази у времену дубоких промена. Криза је свеобухватна. Она је еколошка, економска, социјална, духовна, али и политичка, можда и у већој мери. Мада демократија „дарује ауру легитимности модерном политичком животу“², и мада је крајем прошлог века „победа“ либералне демократије оглашена за крај политичке историје, њена глобализација се показала као неуспех и промашај („Двеста година пошто су прокламовани у Француској и америчкој револуцији, принципи слободе и једнакости трајно су васкрсли“³). Мање-више је неспорно да је порекло модерне, либералне демократије - демократије слободе у основи протестантско. Социјална демократија се раних ‘90-их нашла у кризи пред „успоном филозофије слободног тржишта и сломом ‘реалсоцијализма’ у Источној Европи“⁴, суочена са потребом концептуалног преиспитивања. Оба данас владајућа типа демократије – либерална и социјална су настале у видокругу западног света касне модерне.

У вези са историјском судбином модерне демократије отварају се питања: да ли је она „*формациона појава*, поникла заједно с капитализмом, или *међуформациона*, која прати успостављање цивилизације на разним етапама

* Доктор филозофских наука, професор Филозофског факултета Универзитета у Бањалуци

¹ Endru Hejvud, Politika, CLIO, Beograd, 2004, стр. 133-134

² Dejvid Held, *Demokratija i globalni poredak*, Filip Višnjić, Beograd, 1997., стр. 17

³ Frensis Fukujama, *Kraj istorije i poslednji čovek*, CID, Podgorica, 1997., стр. 68

⁴ Antoni Gidens, Treći put: Obnova socijaldemokratije, у: *Evropska socijaldemokratija, politika novog vijeka*, urednik Đorđe Latinović, FOSDI, Banja Luka, 2002., стр. 77

њеног развоја⁵, јели она особеност само западне цивилизације или универзална појава и општељудска вредност, и колико се подудара „општи процес социјалне модернизације (и демократизације као њеног вишег испољавања) с вестернизацијом – прилагођавања незападних друштава европском ‘еталону’“⁶.

Демократија се појавила у античкој Хеллади на прелазу VI у V век пре Христа, у Атини. Шта је она изворно била? Трајала је сразмерно кратко, Александрова освајања су се завршила стварањем друкчијег друштва, а ни Рим није био демократски. У Римској империји у доба њене највеће моћи зачиње се духовни покрет хришћанства, који тежи стварању једне сасвим друкчије заједнице него што је она била. Нови завет настаје у I веку, а на Васељенским саборима од IV до VIII века створено је хришћанско учење о вери у ком средишње место има идеја католичности, саборности.

Слом средњовековног друштва је и време настанка нових демократских држава и друштава, у северној Италији пре свега. Либерализам и демократија славе своју „победу“ крајем минулог, XX века. Да ли је савремена криза системска или коњунктурна криза капитализма, а заједно с њим и друштвеног и политичког модела који је он породило отворено је питање. Једно нема сумње: постмодерни либералистички индивидуализам и неолиберална демократија су довели у питање цивилизовани начин постојања савременог човека. Слобода схваћена као самовоља жање своје горке плодове: савремено друштво је можда више подељено него што је икада било у својој историји, светски грађански рат сазрева и већ потреса цивилизацију само што је објављен «крај историје» - коначна победа либералне демократије и типа човека и друштва који је представљају!

Како и на којим основама тражити излаз из кризе? Политичка теорија, а посебно философија политике постаје једна од најзначајнијих области друштвене мисли у нашој преломној епохи, у којој расте потреба „концептуалног осмишљавања нових реалија политичког развоја“⁷. Корени демократије су у античком свету, покушаћемо се подсетити у чему је био њен историјски смисао и значај.

Једнакост и слобода

Реч демократија је сложеница од грчких речи *демос* (народ) и *кратеин* (владати), што дословно значи *владавина народа*. Влада народа је најлепша на свету јер „пре свега, значи равноправност за све“⁸. Једнакост је првобитно била једнакост владајуће аристократије, а након Дракона и Солона је претворена у

⁵ А. С. Панарин, *Политологија*, Проспект, Москва, 1999., стр. 152

⁶ Исто, стр. 152

⁷ И. А. Василенко, *Политическая философия*, Москва, ИНФРА-М, 2009, стр. 3

⁸ *Херодотова историја*, Нови Сад, Матица српска, 1959, књига III, 80, стр. 186

једнакост свих грађана пред законом. Хелене је првенствено привлачила једнакост, *isonomia* (ἰσωνομία), јер је стара родовска аристократија била повлаштена. Једнакост је знак целе епохе великог V века. Побуна народа против племства је изражена пре свега у захтеву за „равноправном расподелом политичких права и дужности“⁹. Народно осећање правде је највише погађала политичка неједнакост, искљученост из државних послова. Захтев за једнакошћу је био усмерен и ограничен на проширење, изједначење грађанских права у политичком погледу. О укидању свих друштвених разлика (имовно стање и слично), потпуној друштвеној једнакости нису ни помишљали свесни да је неједнакост неумитна. Хеленски покрет за демократију је био превасходно политички, мање друштвени.

Али атинска демократија се није задовољила политичким изједначењем богатих и сиромашних, посебно много је урађено на прелазу V у IV век на обезбеђењу слободног избора начина живота грађана. Слобода, (*eleutheria*, ελευθερία) је као и једнакост (*isonomia*) вековима била лозинка хеленске демократије. Једнакост је у Атини била схваћена само као „неопходни услов слободе“¹⁰, која је била највиши циљ демократских тежњи. Било је јасно да људи могу бити слободни само ако имају једнака грађанска права. Притом Хелени су слободу схватили као могућност потпуног личног самоостварења, а не само као непостојање спољашње принуде. Наравно, брига о општем добру подразумева пре свега слободу говора. Атински грађани су њу највише ценили.

Грчка култура је потекла од „самосталних индивидуалности“¹¹, стања у ком оне нису сједињене патријархалном природном везом, већ законом и обичајем санкционисаним духом. Грчки дух, истински слободан живот, није настао само из крвног сродства и пријатељства већ мешањем најразличитијих народа. Однос владарâ малих хеленских држава и поданика није зависио од закона, већ од личне премоћи у богатству, храбрости, мудрости. Односи су слични и на небу: лабаво јединство, у ком је Зевс отац богова, али се међусобно поштују јер *свако има своју вољу*. Владари одлучују самостално, њихова дела и пропаст су лични. Не воде их општи закони. Каснија демократска владавине је наставак тог војевања са судбином у ком се побеђује или пропада личној вољом. У хеленским колонијама „законодавство је свагда слободан акт“¹², што је било израз ширења снажне воље.

Одлика грчког духа је *слобода*, којој је природа услов и подстицај. Природна страна човека – срце, наклоност, страст се развија у слободну индивидуалност. Карактер, морал је тако својствен човеку као хтење смисла, није дуж-

⁹ Михаило Ђурић, *Хуманизам као политички идеал*, Српска књижевна задруга, Београд, 1968, стр. 280

¹⁰ Исто, стр. 283

¹¹ G. V. F. Hegel, *Filozofija istorije*, Fedon, Beograd, 2006., стр. 260

¹² Jakob Burkhart, *Povest grčke kulture*, Tom 1, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci-Noví Sad, 1992., стр. 182

ност према општим моралним ауторитетима. Дух претвара природно у свој израз, он производи грчки карактер као *лепу индивидуалност*. То је духовна индивидуалност, природност претворена у духовност. Док је у египатском духу природно још било независно, још није потчињено духовном, у грчкој лепоти чулно је само израз у ком се дух испољава.

Грчки дух зна да је слободан, да преобликујући ствара. Његова дела су и истина и моћи духа, нестворена као и створена. Хелен поштује Зевса и Паладу, државне и моралне законе, он их је створио својим духом. У њима је слободан и свестан је тога, поштовање људског и божанског је једно. Божанско човек поштује као *своје* дело, посредством поштовања људског.

Лепа индивидуалност као средиште хеленског карактера се остварује као троструко уметничко дело: као култура човека - *субјективно* уметничко дело, као свет богова - *објективно* уметничко дело, и као облик државног уређења и односа појединаца у њему – *политичко* уметничко дело.

Осећање личности и потреба за показивањем личних способности, насупрот потчињености природи, је главна одлика и тежња Хелена. Хелени су поштовали бога као духовног, док је природно само спољашњи облик. Али, бог Хелена још није слободни, већ дух који као одређена индивидуалност још зависи од спољашњих услова. Богови Хелена су објективно лепе индивидуалности. Божји дух ту још постоји *конкретно*, тако да је чулно само елемент његовог испољавања, не и супстанција.

У хеленској митологији Зевсов род обара титане. Њима се као природним силама отима власт. Тиме је изражен прелаз са источног на западни дух. Зевс је поглавар нових, духовних богова. Он је громовник, још у себи носи природни елемент, али је и „политички бог, заштитник моралних принципа“¹³. И други богови, поред природног, имају и морални карактер.

Грчки богови су субјекти, конкретне индивидуалности са посебним карактерима. Мада Зевс влада другим боговима, они остају слободни. Духовни и морални садржај је припадао боговима, а јединство изнад њих је дато као бездуховна нужност. Хелени још нису знали за јединство као *једног* бога.

Своје богове, с посебностима њиховог карактера приказивали су као људска бића. Човек као духован је оно што је истинито код грчких богова. Бог се појављује као човек јер је он природни облик духа.

Субјективно и објективно уметничко дело, лепу телесност и лепе богове сједињује *држава*. У њој је то јединство „живи општи дух који је уједно самосвесни дух јединки што сачињавају заједницу“¹⁴. Том духу и тој држави одговарало је само „*демократско* уређење“¹⁵. Деспотизам је одговарао Истоку, хе-

¹³ Hegel, *Filozofija istorije*, стр. 281

¹⁴ Исто, стр. 288

¹⁵ Исто, стр. 288

ленска демократија је светскоисторијски значајна новина. У Хеладии постоји слобода појединца. Лична воља је слободна у целој својој животности, још се није било дошло до свести да субјект зависи од државе као супстанцијалног начела, и да лична воља у својој посебности оваплоћује то опште начело.

У борби против аристократије и тираније „на граничној линији времена ту стоји Атина са Солоном“¹⁶. Солон је заступао идеју доброте закона (еуномије - εὐνομία), делфијског порекла. Она је означавала праведност закона и свесно потчињавање грађана њима. Веровао је да све људске несреће долазе од људске сујете, неумерености. Својим променама устава Солон је слободу извео из једнакости и претворио је у политичку *правду*. Атинска демократија је у сукобу са аристократијом развила осећај слободе за политички чин као суделовање у вршењу власти. Народ је своју власт вршио на скупу који је у духу демократских тежњи назван еклесија (εκκλησία). Демократија је народ коначно учинила политички значајним *грађанима*. Да би се избегла самовоља и наред мерило власти је пронађено у *закону*, који је једини ограничавао слободу. Тако је закон постао врховни заповедник у хеленском свету. Демократија је временом разликована од других облика владавине по томе што је заснована на законима, а не на самовољи управљача.

Шта је демократска држава? Она је заснована на законима, с тим да су грађани свесни њихове праведности и моралности, да их прихватају као позитивне. За најбољу сматрана је владавина „мудрих закона које доноси мудар законодавац и које проводе најбољи припадници државе“¹⁷. На тај начин најбољи поредак је спој два начела: монархијског начела мудрости, јединства и демократског начела слободе, он је *јединство у слободи*. Божанској је најближа владавина закона. Политичку слободу чине суделовање у вршењу власти и покорвање закону. Законодавац Атине Солон је, уместо законâ који више нису задовољавали, створио устав по ком су сви грађани добили једнака права. Основ демократије је *врлина*, морална настројеност. Стицање бројних различитих врлина је услов да би слободан човек био добар грађанин. У демократији је за јединку битан општи, државни интерес, који је супстанцијалан у праву, али моралност као лично убеђење још не постоји већ само као обичај, општа воља. Закон постоји као закон слободе, рационалан по свом облику и значењу. Закони у овој обичајности добијају облик природне нужности. Право као обичај и навика је чврсто одређено, па интерес заједнице може бити поверен вољи грађана. Остваривање те моралне воље нема шта да спречи, јер мишљење и лична воља као непријатељ те непосредности још не постоје. Објективна воља још није сломљена у грађанима, јер још нису свесни својих засебних интереса. Дух грађана Атине је стварни дух, расцеп између личног знања и савести и објективног, општег духа још не постоји. Атинско демократско уређење почива на

¹⁶ Jakob Burkhart, *Povest grčke Kulture*, Tom 1, стр. 182

¹⁷ Leo Strauss, Platon, у: Leo Strauss i Joseph Cropsey (uredili), *Povijest političke filozofije*, Golden marketing- Tehnička knjiga, Zagreb, 2006, стр. 13-53, овде 49

још постојећој објективној моралности. У овом раздобљу демократије грађани хоће оно што је објективна воља, лична слобода савести у модерном смислу још не постоји. Када се појавила упропастила је Хелладу.

Грађанин (Перикле)

Периклова (Периклес, 499-429) Атина је „врхунац демократског развоја у грчком свету“¹⁸, она је стекла свој светски културно-политички значај управо захваљујући њему. У свом говору на сахрани војника палих у Пелопонеском рату Перикле узорну особеност и изузетност атинског државног и друштвеног уређења види у томе што је оно владавина целог народа и што се у њему сваки човек цени само по својим личним способностима и доприносу заједници, а не по пореклу и богатству. Он на идеалан начин повезује начела једнакости и слободе у складну целину. Свако одвајање једнакости и слободе је противно изворном смислу демократије. Признавање људског достојанства свим људима, опште право грађанства, односно политичко изједначавање људи је само полазна тачка демократије, а њен највиши циљ је *слободно самоостварење личности и заједнице* у свом њиховом богатству и разноликости. Средишња тачка Перикловог идеала демократије је да је једнакост саставни део слободе. Човек не може бити слободан уколико га други не признају за себи једнаког, нити може постати прави грађанин ако му се оспорава право да сам изабере свој начин живота. Али, Перикле слободу није сводио на самовољу, већ напротив схватао је као *право на одговоран однос према себи и друштву*. Корен слободе он је видео у природним разликама међу људима, а друштвене је свео на одговарајућу меру. Ипак, право грађанства је превасходно политичко, слобода не укида друштвене разлике, већ, напротив, свакоме даје могућност да их оствари. У томе је покретачка снага развоја. Периклов идеал демократије је прожет духом слободног надметања за место у друштву. Тукидид је с правом приметимо да је Периклова владавина била власт најбољег грађанина, да је „Атина, иако по имену демократија, у ствари била влада првог човека“ (Thuk. II, 65)¹⁹.

Неговање духа и карактера, хуманистички идеал људског савршенства је надахњивао хеленски свет, он је био у основи његових демократских тежњи. Узор је kalos kagathos - καλὸς καγαθὸς, племенит човек којег одликује највиша врлина (arete - ἀρετή). Демократија следи аристократску тежњу да подстакне слободан развој личности. Притом она одбацује сва ограничења порекла и богатства и утолико је хуманија. У демократији сви грађани стичу могућност да се слободно развијају тежећи људском савршенству. Перикле је био велики државник управо зато што је имао смелости и снаге да укаже на трајност највиших, аристократских побуда хеленске културе. Он је веровао у

¹⁸ Михаило Ђурић, *Хуманизам као политички идеал*, Српска књижевна задруга, Београд, 1968, стр. 278

¹⁹ Тукидид, *Пелопонески рат*, Просвета, Београд, 1999, стр. 117

културни *напредак* као највиши задатак државе. Изградња духа и карактера сваког грађанина у слободну и самосталну личност у служби свом граду је био циљ којем је тежио. Веровао је да се личност остварује у животу за заједницу. Слободан човек „поштује морални закон и приклања се ауторитету државе“²⁰, у узорној заједници он има у виду првенствено опште, а не своје лично добро. Периклов идеал демократске државе има светски значај и вредност.

У Хелади још не постоји чврста субјективност воље, која одлучује на основу поузданих разлога, па су важне одлуке доношене на основу предсказања пророчишта. Временом на државну политику с развојем демократије све више утичу погледи народних вођа. Ослањање људи на лична уверења довело је до коначне пропасти античке хеленске демократије.

Реторика и логика , *σοφιστες* (Софисти)

Софисти, учитељи мудрости су увели лично мишљење и учење да људи треба да делују у складу са својим личним уверењем. Са увођењем правне и политичке једнакости грађана сваком од њих дата је могућност да учествује у политичком животу за што се требало извежбати у *мишљењу* и *говору*. Стари начин образовања се ослањао на „ауторитет богова, државе, предака, старих песника и мудраца“²¹, што није одговарало новим потребама атинске демократије. За развој говорничке вештине (*ρητορικη τεχνη*) пресудно је било увођење народних судова, а посебно од када је атински народни суд постао врховни суд целог хеленског света. Временом је стварана атмосфера духовне слободе која је од Атине учинила не само политичко и привредно већ и културно средиште Хеладе. Софисти су имућне људе поучавали у говорништву за новац, али и обичан свет на агори. Крајњи циљ софистичког образовања била је „политичка врлина“ (*πολιτικη αρετη*).

Протагора је у први план поставио етичко васпитање имајући у виду да је човек члан заједнице - породице и државе, Горгија је првенство давао говорништву. Вежбања у дијалектици су се састојала у способности изношења различитих гледишта о једном истом предмету, што је снажно изоштравало способност мишљења – суђења. Софисти су били „учитељи политичке врлине“²², а пре свега поборници духовне слободе поучавајући омладину за живот у демократском друштву. Са софистима философија почиње да се бави животом човека и друштва, обичајима и питањима добра и зла. Тако су они поставили основне философије друштва и политике. Друга половина V века, време софиста, чини доба хеленске просвећености утолико што су они људе учили да мисле и

²⁰ Михаило Ђурић, *Хуманизам као политички идеал*, стр. 295

²¹ Михаило Ђурић, *Идеја природног права код грчких софиста*, у: *Из историје античке филозофије*, Изабрани списи, књига I, Службени лист СРЈ - ТЕРСИТ, Београд, 1996, стр. 201-364, овде 218

²² Исто, стр. 225

самостално суде о друштвеном животу, мада су Платон и Аристотел софистику оценили као лажну мудрост (φαίνομενη σοφία). Софисти су припремили и подстакли најбујнији расцвет хеленске мисли.

„Номо-mensura – став“ („Човек је мера свих ствари...“), основно начело софистичке философије, је споран утолико што није јасно да ли се „човек“ односи на јединку, као што мисли Платон и сви други антички писци укључујући Секста Емпиричара, или на људе у целини, како тврде новији истраживачи.

Теорија природног права код хеленских софиста је извршила велики утицај на политички живот Европе у свим његовим преломним временима, посебно у ренесанси када је индивидуалистички патос покретао духове. Ропство и кметство, еснафске корпорације и друге установе које су поробљавале човека укинута су у име природног права, оно је било основа успостављања слободе привређивања, науке и личних слобода говора и савести. Мисао о правној држави је покретала раскид с апсолутизмом, републиканско учење XVII века је његова непосредна последица. Русоово учење о природим правима човека и народној суверености је покретало проглашење независности САД 1776., Француску револуцију 1789. и надахнуло француску Декларацију о правима човека и грађанина.

Духовно-политичко јединство полиса је уздрмано средином V века. Друштвено раздвајање и додир с другим народима доводе у питање безусловност постојећег начина живота. Софисти покушавају да правне норме заснују на природи, они разликују νομος и φυσis. Дубоке друштвене промене су уништиле веру у божанско порекло државе и права. Солонове и Клистенове реформе су увеле шири круг грађана у политички живот, а након Персијских ратова, који су напрегли све снаге друштва, коначно је победила демократија. Ареопат, наследник старог аристократског већа, је своја политичка овлаштења изгубио 462-1. године.

Ауторитет позитивних закона је поткопала и законодавна пракса демократске Атине, самовоља народне скупштине. И стварање колонија је упућивало на људско порекло државе и правних усанаова. Скупљена су и сазнања о државама и другачијем правном поретку бројних других народа.

Софистички противстав νομος-φυσis означава раскид с наслеђеним схватањем права и морала. Старим усанаовама супротстављен је идеални законик природних норми као једино добар, праведан и обавезан. Νομος се своди на произвољну одредбу, а φυσis уздиже у основно начело уређења људских односа. Напад на ауторитет друштвеног наслеђа је тежио да открије безусловна правила понашања, којих се треба придржавати, а не да морал замени самовољом. Софисти су закључили да историјско право треба изменити према начелима једног вишег законодавства, они нису пали у себични индивидуализам.

Νομος је првобитно ознака за устаљен систем обичајних правила санкционисан божанским ауторитетом по ком људи живе. Од Клистенових реформи νομος постаје заповест коју сви грађани морају извршавати и против своје

воље, закон у формалном смислу. Код софиста *νομος* означава „закон“, с тим што је сада истакнута његова противприродност, а не обавезност. Код њих често означава и целину друштвених норми.

Поставља се питање порекла и првобитног значења протистава *νομοσ-φιστις*, који је имао изузетну улогу у развоју хеленске философије и културе модерне. Супротстављање се приписује софистичкој критици права и обичаја, али и елејској критици сазнања као мена основног Парменидовога противстава мњење – истина (*δοξα-αληθεια*). Овај гносеолошки релативизам је код Протагоре довео и до етичког, гносеолошки *νομος* је и у политички унео печат конвенције, а одатле се проширио на читаву културу (језик, веру и друго). Софистички став о потпуној супротности природног и позитивног права је близак пресократовској метафизици која у мноштву и постајању трага за јединством и постојаношћу бића. Као и теоријска, и хеленска практичка философија је пошла од питања постојаности у моралном и уопште друштвеном свету и решила га на сличан начин – код софиста као и код пресократоваца означава изворно и трајно, вечно насупрот изведеном и пролазном.

Природноправни став је метафизички. Теорија софиста је с оне стране позитивноправних установа открила безусловне моралне вредности вежеће за сва времена. Појам универзалног, природног права производи морал: тежња остварењу универзалног ума налаже да све људе третирамо као «умна бића, па према томе као једнаке»²³. Али, мада је природно право основа „критике позитивног (историјског) права“²⁴, у својој ревности софисти су претерали – порекли су, слично Елејцима у онтологији, важење укупног позитивноправног поретка.

Идеја природног права је код софиста имала утопијски карактер, она је тежила да одреди идеале дате у универзалном духу истоветном природи. Софисти су развили две – демократску и аристократску теорију природног права. Демократско, по духу хуманистичко и космополитско учење о природном праву је засновано на идеји биолошке, и према томе и правне једнакости људи (Хипија). Вршење природног права се оснива на слободном одлучивању, а не на принуди (Антифонт). Природноправни поредак је систем слободе, а позитивноправни систем принуде. Идеали слободе личности и једнакости људи повезују софистичку демократску и модерне теорије природног права. Нико по природи није роб (Алкидамант). Од времена софиста ослобађање робова добија широке размере, а напуштен је и стари ратни обичај поробљавања поражених непријатеља. То се односило само на Хелене. Дубоке промене у друштвеном и политичком животу омогућио је дух критике наслеђених схватања и политичких установа својствен атинској и свакој демократији. Демократска теорија природног права је крајња последица идеала слободе (*ελευθερια*) и једнакости (*ισονομια*). 341.

²³ Erik Vajl, *Politička filozofija*, Nolit, Beograd, 1982., str. 60

²⁴ Исто, стр. 62

Аристократска теорија природног права (Каликле) заснована је на начелу *природне неједнакости* људи, она демократску једнакост оцењује као крајње неправедну и неприродну установу, која служи слабим да заштите своје интересе ограничавајући права јачих и бољих. Насупрот позитивноправном начелу аритметичке једнакости, она истиче начело геометријске или сразмерне једнакости, одбацујући покушај поправљања система норми позитивног права његовим делимичним приближавањем природи. Ове идеје су надахнуле олигархијски пуч 411. г. и владавину Тридесеторице тирана. Ово учење је оправдало и другу тиранију, која карактерише цели IV век.

Софисти су открили да уз конвенционално право (*δικαιον νομον*), које утврђује држава, постоји и више, природно право (*φυσει δικαιον*). отворили нови видокруг правнофилософског и етичког мишљења. У киренској и киничкој школи снажно је присутан противстав *νομος-φυσις*. Киничари (Антистен) су са становишта природе истакли космополитско-анархистички програм повезан са сократовским идеалом самосталности и самодовољности јединке. Нешто измењено, учење о природном праву се јавља и код Платона и Аристотела. Стоичари су учење о природном праву развили у потпуни поглед на свет. Стоички, верски надахнут метафизички идеал (*ομοιογουμενος τη φυσει*) преузели су хришћански теоретичари природног права. Идеја природног права је преко патристике и схоластике прешла у модерна учења.

Већина политичких постулата прокламованих у име природног права унета је у позитивноправне законике, јер су се они потврдили као тачни. Они су и данас правни и политички идеал. Идеје софиста су садржај целокупне новије политичке историје, а увелико и друштвених и политичких теорија. Карлајл је у својој критици демократског погледа на свет према ком „судбину народа одређује воља самог народа, изражена на изборима“²⁵ тврдио да ни најбољи изборни систем не може да промени дате природне законе и да им се друштво мора потчињавати. Људска слобода није у стварању, већ у *откривању* истине, слеђењу њеног пута а не пута заблуде. Човек није самовољни господар сопственог живота, већ „слободни извршилац највиших заповести које су уједно и вечни услови његовог живота“²⁶.

Без софиста Сократ и Платон су незамисливи. Упркос погрдном значењу које су током историје добили изрази софист и софистика («релативизам ... подстицање еристике²⁷, одбацавање постојаних норми»²⁸ су их довели на лош глас) они су извршили «истинску револуцију», преместивши философску мисао са питања физиса и космоса на човека и друштво; «етика, политика, реторика, уметност, језик, религија, васпитање, тј. све што се данас зове кул-

²⁵ Семјон Лудвигович Франк, *Духовне основе друштва*, ЦИД, Подгорица, 1997, стр. 46

²⁶ Исто, стр. 47

²⁷ Еристика – (грчки ерис – свађа, препирка): вештина вођења спора, расправе са тежњом за победом над противником без обзира на истинитост закључака.

²⁸ Frederik Koplston, *Istorija filozofije – Grčka i Rim*, BIGZ, Beograd, 1999., стр. 138

туром»²⁹, читава хуманистичка проблематика захваљујући њима постала је владајућа у античкој мисли. „Многе силе постоје на земљи, али ниједна као човек силна“³⁰, Хелени сразмерно брзо увиђају сву сложеност и тежину питања о човеку и људском друштву. Софисти су из противречних сазнања изводили и практичне закључке. Сам предмет мишљења упутио их је да уместо искључиво теоријских следе и практичне циљеве, они су у први план истакли проблем васпитања, педагошку делатност.

Служба Богу (Сократ)

Неограничени индивидуализам софиста је покренуо Сократа против њих. Он је веровао да је „мудрост у политици вјештина“³¹, хтео је да спречи одвајање човека од заједнице и распад друштва и државе. Ту је видео и опасност „обоготворења човека“³², његовог одвајања од божанског извора. И сам прожет духом просвећености и рационализма Сократ је покушао да утемељи њихово начело. Веровао је да су лична свест и савест највише судије у питањима добра и зла, у моралну снагу ума. Али, насупротив софистима Сократ је знао да субјективизам може лако да се преокрене у релативизам и нихилизам. Веровао је да постоји исконско јединство две стране ума - субјективног и објективног, мишљења и света, човека је упућивао на божанско порекло и средиште живота. Утолико се може сматрати да је он „оснивач политичке филозофије“³³ и зачетник класичне теорије природног права, коју су развили Платон, Аристотел, стоичари и хришћански мислиоци.

По Сократу, човек кроз самозаборав треба да се оспособи да чује виши и истинитији свет, да у себи послуша божански глас. Сву своју образовно-васпитну делатност називао је *службом Богу*. Подсећањем на божански глас у себи Сократ је истицао човекову самосталност и одговорност, али и упозоравао на ограниченост и недовољност способности човека. Врлина је знање, грађанин се не може поводити за својим страстима. Божански глас опомиње кад разум затаји. Насупрот својим савременицима, Сократ је тражио обнову, а не порицање верског наслеђа. Његово човекољубље је било изразито верско. Говорио је да зна само то да ништа не зна, његова иронија је била искрено

²⁹ Джованни Реале и Дарио Антисери, *Западна философия от истоков до наших дней* 1, Античност, ТОО ТК „Петрополис“, Санкт-Петербург, 1997., стр. 53

³⁰ Софокле, *Антигона*, у: Есхил, Софокле, Еурипид, *Трагедије*, Просвета, Београд, 1968, стр. 86

³¹ Blackwelova Enciklopedija političke misli, svezak drugi M-Z, DEMETRA Filozofska biblioteka Dimitrija Savića, Zagreb 2003, str. 606.

Логичко-математичко мишљење је непримењиво у политици, мада „поучавати значи излагати узроке сваке ствари“ (Aristotel, *Metafizika*, Kultura, Beograd, 1971., стр.) „треба најпре научити шта се сме захтевати од сваке врсте науке“ (Исто, стр. 44).

³² Михајло Ђурић, *Хуманизам ко политички идеал*, стр.325

³³ Leo Strauss, *Prirодно право i istorija*, ПЛАТΩ, Beograd, 1997, стр. 63

убеђење. Само човек који бога тражи у себи може да дозна како треба да живи. Питање о богу и односу човека према њему је смисао људског живота. Божанско се открива у људској души, у њој гори божански пламен. Брига за душу је у неговању и развијању целовитости човека.

Једино достојан је живот човека у врлини, тежња ка истини, добру и лепоти. Живот у врлини, *kalokagathia* мора бити дело свесне одлуке човека. Невоља је у томе што човек може да изврши лош избор. Положај човека је противречан, зато просвећивање има тако велики значај. Људи треба да верују да ће кроз непрестану тежњу ка добру и лепоти постати врсни и ваљани (*kaloi kagathoi*). Права политичка вештина је у (само)просвећивању људи. У настојању да васпитава своје суграђане, да их учи да буду људи, Сократ је омрзнут, изведен пред суд и осуђен.

Осудили су га јер, наводно, није веровао у богове које је поштовала Атина. Мада је била демократска, нису трпели особу која је „све доводила у питање и захтијевала да ступе у обрану својих увјерења“³⁴. Сократ је доказивао да је достизање свести о властитом незнању кроз философско преиспитивање властитих политичких уверења претпоставка за савесно бављење политиком. Својим захтевом за философски утемељеним знањем он је доводио у питање праведност демократског начина владавине. Слобода треба бити заснована на знању, а не самовољи не само владара већ и грађана. У демократији је једну – самовољу владара заменила друга – самовоља неуких грађана. Уместо богатства Сократ тражи морално васпитање, просвећивање. Кроз расправу о начину живота он је у бити учио политичкој врлини.

Преиспитивање постојећег уређења је почело већ у време расцвета Атине, личне сујете су однеле победу над општим добром. Тражењу властитог суда једно време се противило поверење у велике племените људе који су духом и знањем изнад осталих, какви су били Солон у Атини, Ликург у Спарти, Клистен који је уређење учинио још демократскијим, вође Атињана у ратовима с Персијанцима Милтијадес, Темистокле, Аристид и Кимон, и Перикле, најзначајнији државник Атине јединственог карактера. Демократско уређење тражи даровите људе способне да задовоље хтења образованог слободног народа. Завидљивци су клеветали и вређали такве људе.

Сократ је био у праву што је тврдио да је педагогија, васпитавање људи најважнији политички задатак, срж политике. Осуђивао је атинске државнике што су државу учинили богатом и моћном при том се, по његовом мишљењу, не бринући за људске душе, за дух и морал грађана, које су оставили да живе у незнању и пороцима. У тој осуди није поштедео ни Перикла. Сократ је веровао да философија као и медицина треба да буде практичка наука, која ће људе оспособљавати да живе боље, достојније. То је била прекретница у хеленској философији, заокрет од теоријског ка практичком знању, на ком је Платон изградио своју основну мисао - идеал философског начина живота. У тежњи ка

³⁴ Blackwellova Enciklopedija političke misli, svezak drugi M-Z, стр. 606

филозофији као практичкој науци, знању ради врлине, исправног деловања, Сократ је тежио изворном јединству људске личности, које не трпи њену подвојеност. Веровао је да знање, ум може и треба да покрене човека на деловање, да се истински карактер претвара у чин, дело.

Разлици између знања (*episteme*) и мишљења (*doxa*) Сократ је дао нови смисао. Знање је објективно, оно уздиже од личног ка општем добру као свест заједнице до које човек мора доћи властитим напором. Преко личне делује општа свест заједнице. Јединство врлине означава целовитост човека и друштва. Разборитост, храброст, умереност, праведност и побожност су различите стране једне јединствене врлине. Храброст је праведна, а праведност разборита, разборитост умерена, умереност побожна. Истински просвећен човек је у себи складно развио све стране људске врлине.

Paideia софиста и Сократа су суштински различите утолико што је он њихов програм укинуо и остварио га истовремено. Док су се софисти и софистика задовољавали добрим изгледом човека бавећи се вештином привида и обмане, Сократ је тежио да он стварно буде добар. Хелени су веровали да је „правда највећа од свих врлина“³⁵, да је праведно оно што заступа „опште добро“, ствара и одржава срећу у државној заједници. *Потпуна врлина* подразумева њену практичну примену, племенитост се показује у животу за друго, за заједницу.

Можда нико није изрекао већу похвалу Сократу него Џ. С. Мил, писац расправе *О слободи*: „Увек ће постојати потреба да се човечанство подсећа да је некада постојао човек по имену Сократ, који је дошао у чувени сукоб са законитим властима и јавним мњењем свога доба. Људи који су најбоље познавали и то време и њега, описали су нам га као човека с највише врлина (иако је рођен у доба и у земљи који су обиловали великим људима), а ми знамо да је он глава и праузор свих потоњих учитеља врлина, извор узвишене Платонове надахнутости и разборитог Аристотеловог утилитаризма, „i maestri di color che sanno“, тих двају изворишта етичке и сваке друге филозофије. Тог признатог учитеља свих истакнутих мислилаца који су живели после њега – чија слава већ више од две хиљаде година непрестано расте, и готово да надмашује славу свих осталих имена која су прославила његов родни град – осудили су на смрт његови земљаци пресудом за безбожност и неморалност... Има основа да верујемо да га је суд према тим оптужбама искрено сматрао кривим и да је осудио на смрт као злочинца човека који је од свих тада рођених људи највише учинио за човечанство“³⁶.

Хеленско друштво је било подељено. Грађани су се могли посветити политици зато што се нису бавили производњом, а робови који су радили су били искључени из политичког живота. Увид да сваки човек као обдарен умом има право на слободу је створио претпоставке за укидање ropства.

³⁵ Aristotel, *Nikomahova etika*, Kultura, Beograd, 1970., стр. 113

³⁶ Džon Stjuart Mil, *O slobodi*, ПЛАТΩ, Beograd, 1998., стр. 54

Демократска уређења хеленског типа су могућа само у малим, *градским* државама, јер интерес свих може бити исти. У великим државама се обично појављују различити, па и супротни интереси. Свакодневни заједнички живот ствара заједничку културу и омогућава живу демократију. Целовитост карактера грађанина, његова страсна лична заинтересованост је услов да се створи живо јединство заједнице у предузимању неког важног политичког подухвата. У великој држави тај живи дух више не постоји. Можда је зато Токвил видео да се у демократији у Америци „све крајности ублажују“ и да све што је изразито „нестаје и уступа место нечем осредњем“³⁷. За утеху он примећује да је једнакост мада мање узвишена праведнија. Он није уверен да је демократија боља, једино увиђа да је она толико различита од аристократије да се оне не могу спојити у један свет, мада свака има своје и добре и лоше особине. Да ли ће их друштвена једнакост, којој теже савремени народи, „одвести у ропство или у слободу, у просвећеност или у варварство, у процват или у беду“³⁸ зависи од њих самих, малодушност им у том није савезник. Треба имати властиту вољу у кругу моћ којима имају.

Хеленске победе у Персијским ратовима су спасиле дух и културу од азијског деспотизма, што је истински интерес светске историје. Ова победа малих држава слободних људи над источном деспотијом је у историји јединствена победа духовне снаге над голом силом. После овог рата хеленски дух се развио у свом пуном цвату. Упркос супротности између две водеће државе, заједничка им је политичка врлина, која се у Атини развила у слободну индивидуалност, а у Спарти се одржала у супстанцијалности.

У Спарти врлина је посвећена држави, а слобода и делатност појединца је потиснута у други план. Њене политичке установе су у потпуности у интересу државе, али циљ им је беживотна једнакост, није слободно кретање. Национална разлика између Јонаца и Дораца се испољила и у државном уређењу. Дорци су створили Спарту освајањем Пелопонеза и покорвањем месних племена, која су претворили у робове. Док су Спартанци били сурови према својим робовима и ради спречавања побуне стално били наоружани, у Атини они су били кућна послуга. Мада је циљ државе била једнакост (на делу је била забрана продаје поседā) Лакедемон је пропао највише због имовинске неједнакости, чиме се показало да се једнакост не може успоставити насилно – без кључне слободе располагања власништвом. У Спарти је био занемарен и породични живот због заједничке трпезе, а сиромашне су искључивали из ње.

И Спарта је демократска, али склона аристократији и олигархији. Уз два краља, постојао је и сенат (геронсиа), у који су бирани најбољи људи. Он је био најважнији државни орган – Врховни државни савет, Савет краљева. Уз остало је и судио, али више на основу моралних и правних обичаја него писаних зако-

³⁷ Aleksis De Tokvil, *O demokratiji u Americi*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci-Novı Sad, 2002., стр. 646

³⁸ Исто, стр. 647

на. Ефори, чија је власт постала тиранска, су сазивали скупштине, предлагали законе и сл., као што су били заступници плебејаца (*tribuni plebis*) у Риму. У Лакедемону није било науке и уметности, духовне културе. У међусобним односима Спартанци су били праведни, а према другима користољубиви.

У полису се „грчки дух научио да објективно и упоредно посматра и опи-сује облике државе“³⁹. На Истоку поданик је држан у власти светим правом и деспотијом, код Хебрејаца су пророци са теократског становишта, првенствено да ли је Јехова поштован, китиковали државу, а тек су јонски Хелени почели да расправљају о најбољем облику државе. И полис је створен кроз саветовање, с њим и агора која се договара о свему – о целини, али и свим појединостима политичког живота.

Агора (*αγορά*) је средишњи трг у полисима, место грађанских скупова, који су и сами зато тако називани. Ту су се налазили главна градска тржница, управне зграде, галерије с занатским радњама и храмови. На агори су се налазили и законик града и главне одлуке власти усечени у камену. Једна од највећих и најпознатијих је Атинска агора, са бројним трговачким и друштвеним грађевинама VI-I века, која је била средиште Доњег града под Акропољем. Широко су познате и агоре Спарте и Коринта. Агора је знамење хеленског демократског духа и слободе. Сократ је поучавао на агори, он је начело просветитељства схватио «у свој његовој дубини»⁴⁰, учио је своје суграђане да уместо слепог слеђења ауторитета поставе свој интелектуално и морално зрео суд усмерен ка највишем - добру заједнице.

Хелени су најбоље друштво, најбољи политички поредак назвали *политеи* – *политеи*. Тиме су указивали да у добром друштву владају људи, да законе „треба да прихвате, чувају и примењују људи“⁴¹. Ниједан закон, па ни устав не може бити крајње мерило, јер изнад правне, уставне расподеле политичке моћи су живи људи са свим својим манама и врлинама. Само истински човек и грађанин може одолети искушењима власти, увек бити један и исти. *Политеи* је начин живота, карактер и дух друштва одређен његовим највишим вредностима и идеалима. Хеленски идеал је био свестрано развијена личност у заједници слободних људи оваплоћен у њеном демократском карактеру. Захваљујући њему Хелада је створила плејаду великих имена у свим областима стваралаштва, непролазну културу, што и јесте једини смисао историје.

Веза философије и политике је више теоријска него практична, „из кризе полиса настала је Платонова *Политеи*“⁴², обратни утицај је у историји мање присутан. Невоља нашег времена је у томе што ми проблеме и не видимо, хедонистички индивидуализам је већ разорио сваку друштвену свест, савест и

³⁹ Jakob Burkhart, *Povest grčke kulture*, Tom 1, стр. 233

⁴⁰ Wilhelm Windelband, *Povijest filozofije* 1, Naprijed, Zagreb, 1990, стр. 120

⁴¹ Leo Strauss, *Prirodno pravo i istorija*, стр. 104

⁴² Arno Baruzzi, *Uvod u političku filozofiju novog vijeka*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1994., стр. 13

одговорност. Хелени су из кризе знали и смогли да изађу као победници – за вечност, наша скрушеност пред силом и безумљем прети да доведе у питање и голи опстанак. Историја античке философије је уједно и историја политике античког света утолико што појмовно захвата само језгро политичког живота. Тежина глобалних проблема са којим живимо захтева да не чекаом сутон да би полетели као Минервина сова, од ретроспективне *theoria* мора прећи на проспективну улогу. Решење савремених проблема неманикакве сумње треб атражити на главном друму историје који је поставио даровити хеленски народ у добу своје духовне младости.

Закључак:

Склоп бића је тројан. Ово начело онтологије се мора примењивати и у политичкој теорији. Политичка онтологија садржи три равни савременог демократског политичког живота. Човек, личност има улогу средњег појма (*terminus medius*) између крајњих појмова (*termini extremi*). Улога великог (*terminus maior*) припада космосу, била то природа или Бог, а малог (*terminus minor*) држави – она је „царство божје на земљи“. Човек је дужан да, водећи се божијим гласом, послушкујући га у себи, као што је чинио Сократ, построји праведно друштво и државу. То значи да у њима свако добије оно што му припада, ни више ни мање. Диогенов фењер нам ту не може помоћи, никакав друштвени и политички поредак не може човека учинити бољим, ни истински племени- тим ако он сам томе не тежи. Личносни приступ питањима политичке философије треба да заузме средишње место у политичкој методологији. Политичка антропологија, хеленска *paideia*, образовање и васпитање како ми то данас кажемо, је био и остао главни задатак друштва и државе. Просвећивање душе и срца светлом људске саосећајности, хришћанске љубави, има пресудан значај за излазак из дубоке политичке, еколошке, социјалне и духовне кризе савремене цивилизације.

Али, треба имати на уму да ту нема места самовољи, што је фаустовска прометејска култура западне модерне изгубила из вида. Човек није позван да измишља законе, већ да их открива и живи у складу са природом и вишом, Божијом истином и правдом. Против природе се не може, само разумна смерност нас може спасити од странпутица и претеће катастрофе.

Литература

Aristotel, *Metafizika*, Kultura, Beograd, 1971.

Aristotel, *Nikomahova etika*, Kultura, Beograd, 1970.

Baruzzi, Arno, *Uvod u političku filozofiju novog vijeka*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1994.

- Blackwellova Enciklopedija političke misli, svezak drugi M-Z, DEMETRA *Filosofska biblioteka Dimitrija Savića*, Zagreb 2003, str. 606.
- Burkhardt, Jakob, *Povest grčke kulture*, Tom 1, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci-Noví Sad, 1992.
- Vajl, Erik, *Politička filozofija*, Nolit, Beograd, 1982.
- Василенко, И. А., *Политическая философия*, Москва, ИНФРА-М, 2009.
- Gidens, Antoni, Treći put: Obnova socijaldemokratije, у: *Evropska socijaldemokratija, politika novog vijeka*, urednik Đorđe Latinović, FOSDI, Banja Luka, 2002.
- Ђурић, Михаило, *Хуманизам као политички идеал*, Српска књижевна задруга, Београд, 1968.
- Ђурић, Михаило, Идеја природног права код грчких софиста, у: *Из историје античке филозофије*, Изабрани списи, књига I, Службени лист СРЈ - ТЕРСИТ, Београд, 1996, стр. 201-364.
- Koplston, Фредерик, *Istorija filozofije – Grčka i Rim*, BIGZ, Beograd, 1999.
- Mil, Džon S., *O slobodi*, ПЛАТΩ, Beograd, 1998.
- Панарин, Александр С., *Политология*, Проспект, Москва, 1999.
- Реале, Джованни и Антисери, Дарио, *Западна философия от истоков до наших дней 1*, Античность, ТОО ТК „Петрополис“, Санкт-Петербург, 1997.
- Софокле, *Антигона*, у: Есхил, Софокле, Еурипид, *Трагедије*, Просвета, Београд, 1968.
- Strauss, Leo, Platon, у: Leo Strauss i Joseph Cropsey (uredili), *Povijest političke filozofije*, Golden marketing- Tehnička knjiga, Zagreb, 2006.
- Strauss, Leo, *Prirodno pravo i istorija*, ПЛАТΩ, Beograd, 1997.
- Tokvil, Aleksis de, *O demokratiji u Americi*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci-Noví Sad, 2002.
- Тукидид, *Пелопонески рат*, Просвета, Београд, 1999.
- Франк, Семјон Л., *Духовне основе друштва*, ЦИД, Подгорица, 1997.
- Fukujama, Frensis, *Kraj istorije i poslednji čovek*, CID, Podgorica, 1997.
- Hejvud, Endru, *Politika*, CLIО, Beograd, 2004.
- Held, Dejvid, *Demokratija i globalni poredak*, Filip Višnjić, Beograd, 1997.
- Херодотова историја*, Нови Сад, Матица српска, 1959, књига III, 80
- Hegel, G. V. F., *Filozofija istorije*, Fedon, Beograd, 2006
- Windelband, Wilhelm, *Povijest filozofije 1*, Naprijed, Zagreb, 1990.